

محصلانِ مواجب‌بگیر در دارالفنون

اشاره

تاکنون پژوهش‌های بسیاری با محوریت مدرسه دارالفنون انجام شده است. تاریخ تأسیس، عملکرد معلمان خارجی، رشد برخی علوم و فنون و مواردی از این دست، محور بسیاری از پژوهش‌های تاریخی بوده است. در این بین، موضوع مهمی که کمتر مورد توجه قرار گرفته، پرداخت مواجب به محصلان دارالفنون در سال‌های ابتدای تأسیس این مدرسه است. شواهد نشان می‌دهد که محصلان دارالفنون در دوره ناصرالدین‌شاه، هم‌زمان با تحصیل در این مدرسه، به‌صورت مستمر مواجب دریافت می‌کردند اما این امتیاز ویژه پس از دوره ناصری منسوخ شد و در ادامه، تحصیل در دارالفنون رایگان شد و در اواخر دوره قاجار محصلان ملزم به پرداخت شهریه شدند. در مقاله پیش رو به بررسی پرداخت مواجب به محصلان دارالفنون در دوره ناصرالدین‌شاه می‌پردازیم و چند سند مهم در ارتباط با این موضوع را بازخوانی می‌کنیم.

□ مقدمه

هر چند امیرکبیر پیش از به ثمر نشستن دارالفنون دارفانی را وداع گفت، با این حال میراث او چند دهه مورد الطاف شاهانه ناصرالدین‌شاه قاجار قرار گرفت. مهم‌ترین اقدامی که برای سرپا نگه‌داشتن دارالفنون انجام شد اختصاص بودجه کافی از محلی مناسب برای آن بود که باعث شد معلمان و محصلان دارالفنون با فراغ‌بال به کار خود مشغول باشند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که دارالفنون در دوره ناصرالدین‌شاه دورانی طلایی داشته که پس از آن هرگز تکرار نشد. سیاست پرداخت مواجب به محصلان دارالفنون اقدام مهمی بود که از بدو تأسیس این مدرسه دنبال شد و تا پایان دوره ناصری ادامه یافت. شاه توجه ویژه‌ای به کارکنان دارالفنون داشت و اگر هر کدام از آنها در هر منصبی خدمات ارزنده‌ای انجام

* پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران Amin.Mohammadi64@ut.ac.ir

می‌دادند، مورد عنایت خود قرارشان می‌داد، برای مثال در سال ۱۲۷۲ قمری، به فرمان شاه، به پاس خدمات علیقلی خان آجودان و کتابدار مدرسه دارالفنون یک قطعه نشان طلا و ۵۰ تومان اضافه‌موجب به او اختصاص یافت (ساکما، شناسه ۲۹۶/۲۵۸۹۶). اطلاعات ما دربارهٔ محصلان دارالفنون بسیار اندک است؛ با این حال می‌توان تصویری نسبتاً واضح از تعداد و گرایش‌های تحصیلی آنها ارائه کرد. در دورهٔ حکومت ناصرالدین‌شاه تعداد محصلان دارالفنون متغیر بود. در سال‌های ابتدایی حدود ۱۱۴ نفر و از سال ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۶ قمری حدود ۱۵۵ نفر در دارالفنون و در ۷ رشته تحصیل می‌کردند.

از سال
۱۳۷۲ تا ۱۳۷۶
قمری، حدود
۱۵۵ نفر
در دارالفنون
و در ۷ رشته
تحصیل می‌کردند

رشته‌های تحصیلی در دارالفنون و میزان موجب محصلان

(ساکما، آلبوم ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شناسه ۲۹۵/۷۲۸۷، ص ۴)

رشته	تعداد محصلان	جمع موجب پرداختی
مهندسی	۲۶ نفر	۱۴۵۸ تومان و ۶۰۰۰ دینار
معدن	۶ نفر	۸۱ تومان
توپخانه	۱۳ نفر	۳۱۰ تومان و ۴۰۰۰ دینار
پیاده نظام	۲۱ نفر	۳۵۱ تومان و ۲۰۰۰ دینار
طب	۶۱ نفر	۱۹۹۱ تومان و ۴۰۰۰ دینار
موزیک	۱۷ نفر	۲۵۶ تومان
(صنعت (نقاشی)	۹ نفر	۱۹۱ تومان
(صنعت (عکاسی)	۲ نفر	۳۲ تومان

بر اساس اسناد مالی، بین سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۶ قمری مبلغ «۶۲۷۷ تومان و ۷۸۳۳ دینار» صرف پرداخت موجب به ۱۵۵ نفر محصل مدرسه دارالفنون شده است. در این سال‌ها بودجه دارالفنون حدود ۳۴ هزار تومان بود (ساکما، آلبوم ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شناسه ۲۹۵/۷۲۸۷، ص ۴). هانری رنه آلمانی نیز شمار شاگردان دارالفنون در سال ۱۳۷۲ قمری را ۱۶۰ نفر گزارش کرده است (رنه، ۱۳۳۵: ۱۵۶)؛ در گزارش او آمده است که دولت مخارج ۱۱۰ نفر از شاگردان دارالفنون را بر عهده دارد، در حالی که بر اساس اسناد به‌جا مانده از دوره قاجار در آن تاریخ ۱۵۵ نفر از محصلان موجب می‌گرفته‌اند. این بودجه در سال‌های

بعد نیز با نوسان کمی به این مدرسه اختصاص می‌یافت. بر اساس گزارش لرد کرزن^۱ هر ساله ۳۰ هزار تومان بودجه به دارالفنون پرداخت می‌شد. کرزن شمار محصلان دارالفنون در زمان حضورش در ایران، مقارن سال ۱۳۰۷ قمری، را بیش از ۳۰۰ نفر گزارش کرده است (کرزن، ۱۳۵۰: ۶۳۹).

به‌نظر می‌رسد موجب، یک سال بعد از آغاز تحصیل و پایان امتحانات برای محصلان برقرار می‌شد و هر سال نیز بر میزان آن افزوده می‌شد (هدایت، ۱۳۸۵: ۶۱). پایهٔ موجب محصلان بر اساس اسناد مالی ۱۲ تومان بوده است (ساکما، شناسه ۱۹۳۴۳/۰۲۹۶). برای مقایسهٔ میزان موجب محصلان با سایر موجب‌گیران بهتر است بدانیم که در این بازهٔ زمانی رئیس مدرسهٔ دارالفنون ۱۱۵ تومان موجب دریافت می‌کرد. میانگین دریافتی معلمان فرنگی ۱۰۰۰ تومان و میانگین دریافتی معلمان ایرانی کمتر از ۱۰۰ تومان بود (ساکما، آلبوم ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شناسهٔ ۲۹۵/۷۲۸۷).

□ سازوکار پرداخت موجب به محصلان دارالفنون

● **صدور فرمان یا حکم؛** گام اول در پرداخت موجب به محصلان دارالفنون صدور فرمان از طرف شاه یا صدور حکم از طرف صدراعظم بود. بر اساس حکمی که میرزا آقاخان نوری، صدراعظم ناصرالدین‌شاه صادر کرده، برای یکی از محصلان دارالفنون پس از گذشت یک سال از تحویلش موجب برقرار شده است. صدراعظم قاجار در این حکم به لشکرنویسان دستور داده است تا موجب آن محصل را از آن سال به‌بعد، هر ساله پرداخت کنند (ساکما، شناسه ۱۹۳۴۳/۰۲۹۶). لشکرنویسان، مستوفیانی بودند که وظیفهٔ ثبت و تأیید موجب نظامیان را بر عهده داشتند. سند شمارهٔ ۱ که در پایان مقاله آمده است، حکم میرزا آقاخان نوری در خصوص برقراری موجب برای یکی از محصلان دارالفنون است.

● **صدور برات موجب؛** برات موجب نوشته‌ای بود که توسط مستوفیان صادر می‌شد و طی آن، از یک منبع درآمد مشخص‌شده، مبلغی به‌صورت نقدی یا جنسی در وجه موجب‌گیر پرداخت می‌شد. پیش از صدور حکم و برات، باید بودجه‌ای برای پرداخت آن موجب در نظر گرفته می‌شد. بر اساس منابع، بخش اصلی بودجهٔ دارالفنون از محل مالیات ملایر و توپس‌رکان تأمین می‌شد (خورموجی، ۱۳۴۴: ۳۰۰). تخصیص مالیات یک منطقه برای نگهداری دارالفنون دلیل دیگری بر اهمیت این مدرسه برای شاه قاجار است. همچنین، اسناد مالی نشان می‌دهد که برات موجب محصلان، اختصاصاً از درآمدهای گمرکی پرداخت می‌شده است (ساکما، شناسهٔ ۱۸۴۹/۰۲۱). از میان درآمدهای حکومت قاجار، گمرک از همهٔ سهل‌الوصول‌تر بود. اختصاص این

1. Lord George Nathaniel Curzon: ایران‌شناس بریتانیایی اوایل قرن بیستم.

محل برای پرداخت مواجب محصلان نشان می‌دهد که فراغ‌بال محصلان تا چه میزان برای شاه قاجار اهمیت داشته است. سند شماره ۲ و ۳، دو نمونه برات مواجب صادر شده برای محصلان دارالفنون است.

□ مزایا، پاداش و تنبیه در دارالفنون

محصلان دارالفنون افزون بر مواجب، جیره نیز دریافت می‌کردند. آنها سالانه دو دست دست لباس زمستانی و تابستانی رایگان می‌گرفتند (کرزن، ۱۳۵۰: ۶۳۹). همچنین، به محصلان صبحانه، ناهار و شام داده می‌شد و دولت مخارج آنها را از بودجه سالانه پرداخت می‌کرد (ساکما، آلبوم ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شناسه ۲۹۵/۷۲۸۷، ص ۱۴).
به جز موارد مذکور، به محصلان دارالفنون پاداش هم تعلق می‌گرفت. ناصرالدین‌شاه هر سال یک تا سه مرتبه از این مدرسه دیدار می‌کرد و پس از پایان امتحانات به معلمان و محصلان انعام و خلعت می‌داد. گزارش اعتمادالسلطنه از حضور ناصرالدین‌شاه در دارالفنون به شرح زیر است:

○ «پس از فراغ از امتحان متعلمین مدرسه مبارکه دارالفنون روز چهاردهم جمادی‌الاولی [مراسم] سلام عام در دارالفنون منعقد و صورت‌مسابی معلمین و ترقیات متعلمین ملحوظ نظر اقدس گردیده، نواب والا اعتضادالسلطنه را به اعطای یک ثوب سرداری ترمه شمسه مرصع و یک هزار تومان انعام میباهی فرمودند و محمدحسن میرزا ولد نواب وزیر علوم به منصب سرتیپی سیم و نشان مطلا و سی تومان انعام نایل شد،

سایرین نیز از این قرار مورد مراجع و امتیازات گردیدند ... (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۰۰۶).

صدراعظم نیز اغلب سالی یک بار، پس از پایان امتحانات، از دارالفنون بازدید می‌کرد و به محصلان پاداش می‌داد (همان، ۱۷۲۸). از سوی دیگر، برای محصلان متخلف و کسانی که نمی‌توانستند در امتحانات موفق بشوند تنبیهاتی در نظر گرفته می‌شد: «و اگر احیانا احدی روی در تنزل داشت مورد تهجین و تعذیب و موجب توبیخ و تأدیب دیوانی می‌گشت» (هدایت، ۱۳۸۵: ۱۰۳۲).

کرزن هم در گزارش خود شرحی از تنبیه محصلان دارالفنون ارائه کرده است:

● «تنبیهات بسته به نظر معلمین است، اما باید با تأیید مدیر مدرسه باشد و آن کار بر عهده فراشانی است که پیوسته آماده‌اند و با رسم اروپایی پاک متفاوت است. متداول‌ترین تنبیه‌ها، کشیک‌دادن با حالت دوش فنگ است که علامت توبیخ به‌شمار می‌رود. در مرحله ثانی تازیانه است که بر پشت شاگرد می‌نوازند و بالاخره چوب و فلک است که گاهی چندین چوب بر کف پا زده می‌شود و می‌گفته‌اند تنها تنبیهی است که شاگردان از آن می‌ترسند» (کرزن، ۱۳۵۰، ص ۶۴۰).

مشخص نیست که سیاست پرداخت مواجب به محصلان دارالفنون از چه تاریخی کنار گذاشته شد. آنچه مسلم است در دوره مظفرالدین‌شاه به محصلان هیچ مواجبی پرداخت نمی‌شد. تحصیل در دارالفنون اما در این دوره نیز رایگان بوده است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۳۲۶). پس از مشروطه، دارالفنون زیرمجموعه وزارت معارف قرار گرفت و در ادامه، دوره تحصیل رایگان نیز به سر رسید. در سال ۱۳۴۰ قمری، وزیر معارف به مدیر مدرسه دارالفنون دستور داد تا از آن تاریخ از محصلان این مدرسه طبق آیین‌نامه وزارت معارف شهریه دریافت کند (فراهانی، ۱۳۸۵: ۳۱۸). به این ترتیب، پس از حدود ۷۰ سال، تحصیل رایگان در دارالفنون به پایان رسید.

نتیجه

همان‌طور که گفته شد از بدو تأسیس دارالفنون، به‌منظور رفاه محصلان و فراغ‌بال آنها، دولت به آنها مواجب پرداخت می‌کرد. این مواجب از آغاز سال دوم تحصیل پرداخت می‌شد. محصلان دارالفنون افزون بر مواجب، جیره، ناهار و شام و لباس رایگان دریافت می‌کردند و در طول تحصیل بارها از شاه یا صدراعظم انعام می‌گرفتند. اختصاص مالیات ملایر و تویسرکان برای تأمین بودجه دارالفنون و پرداخت مواجب محصلان از محل درآمدهای گمرکی نشان می‌دهد که حاصل کار این مدرسه برای ناصرالدین‌شاه قاجار بااهمیت بوده است، اما پس از مرگ ناصرالدین‌شاه پرداخت مواجب به محصلان لغو شد و در ادامه در سال ۱۳۴۰ قمری محصلان ملزم به پرداخت شهریه برای تحصیل در دارالفنون شدند.

■ بازخوانی اسناد پرداخت مواجب:

[سند شماره ۱]

به تاریخ شهر ذی حجه الحرام، مطابق سال همایون فال یونتئیل خجسته تحویل، مرقوم می‌شود که چون عالیجاه محمدحسین میرزای شاهرخی که از متعلمین علم هندسه است، در این امتحان جوهر ذاتی و اهتمامات خود را به ظهور رسانیده و در تحصیل علم هندسه بطوری که باید و شاید کوشش نموده، مراتب لیاقت و شایستگی و استعداد او مشهود اولیای دولت جاویدآیت قاهره گشته، علیهذا چون یک سال است که در مدرسه دارالفنون مشغول تحصیل علم مزبور می‌باشد و در مرتبه سوم است وواجبی الی حال از دیوان اعلی در وجه او برقرار نشده، محض ازدیاد امیدواری او برحسب امر اقدس همایون شاهنشاهی روحی و روح العالمین فدا، مبلغ دوازده تومان (سیاق: ۱۲ تومان) به صیغه واجب در وجه او برقرار گردیده، که از ابتداء هذه السنه و مابعد اخذ و دریافت داشته بهتر از پیشتر در تحصیل علم هندسه لازمۀ دقت به عمل آورد، عالیجاهان مقربوالخاقان لشکرنویسان عظام، مواجب مشارالیه را به موجب برات دیوانی عاید داشته، شرح این حکم نظامی را در دفاتر ثبت و ضبط نماید. شهر فوق ۱۲۷۴.

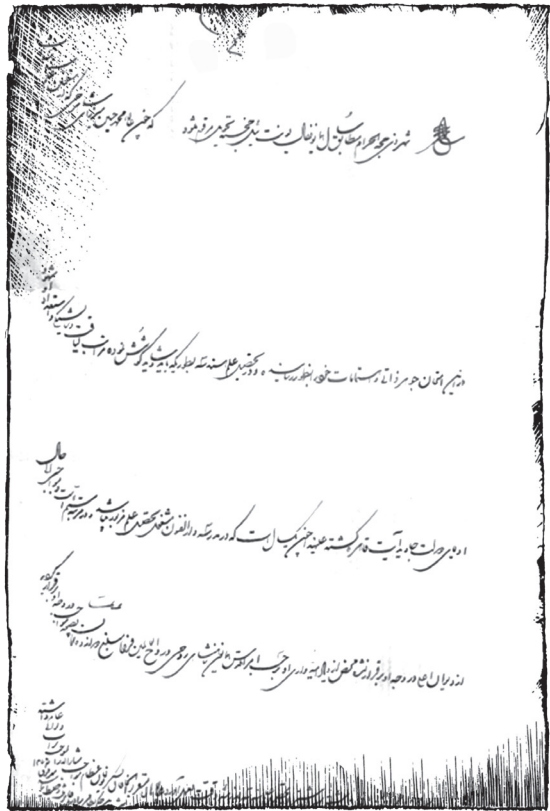
[یادداشت حاشیه]: صحیح است.

[مهر ظهر سند]: صدر اعظم دولت علیه ایران.

المستعین الراجی اعتمادالدوله، میرزا آقاخان،

- نشان شیروخورشید ۱۲۶۸

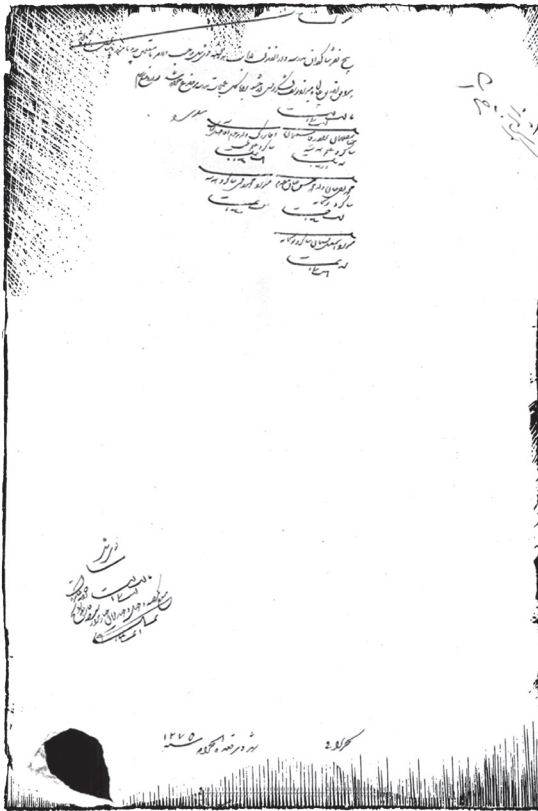
(ساکما، شناسه ۱۹۳۴۳/۰۲۹۶).

[سند شماره ۲]

هو

مواجه پنج نفر شاگردان مدرسه دارالفنون از بابت هذه السنه قوی‌نیل که حسب الامر با متعلمین جدید مامور پاریس شده‌اند و موافق تصدیق عالیجاه میرزا یوسف لشکر نویس از حشو برات کل عملجات مدرسه موضوع خواهد شد. بعد از وضع رسوم:
۱۴۴ تومان و ۴۶۰۰ دینار:

- ◉ عباسقلی خان برادر قاسم خان
- شاگرد علم هندسه: ۳۱ تومان و ۲ هزار دینار
- ◉ آقابرگ ولد مرحوم آقامهدی نواب
- شاگرد علم طب: ۲۷ تومان ۳ هزار دینار
- ◉ محمدتقی خان ولد محمدحسن خان مقدم
- شاگرد توپخانه: ۵۴ تومان و ۶ هزار دینار
- ◉ میرزا محمود قمی شاگرد هندسه: ۱۹ تومان و ۶ هزار دینار
- ◉ میرزا اسمعیل پسیان شاگرد توپخانه: ۱۱ تومان و ۷۶۰۰ دینار
- سنه قوی‌نیل: ۱۴۴ تومان و ۴۶۰۰ دینار
- ◉ مبلغ یک صد و چهل و چهار تومان و چهار هزار و ششصد دینار وجه رایج خزانه عامره است.
- [نصف]: ۷۲ تومان و ۲ هزار و ۳۰۰ دینار.
- تحریراً فی شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۲۷۵.
- [یادداشت حاشیه]: گمرک تبریز صحیح است.
- [مهر ظهر برات]: ۱. وزیر دول خارجه
- ۲. عبده اسمعیل ابن محمد (ساکما، شناسه ۱۸۴۹/۲۱۰).

[سند شماره ۳]

هو

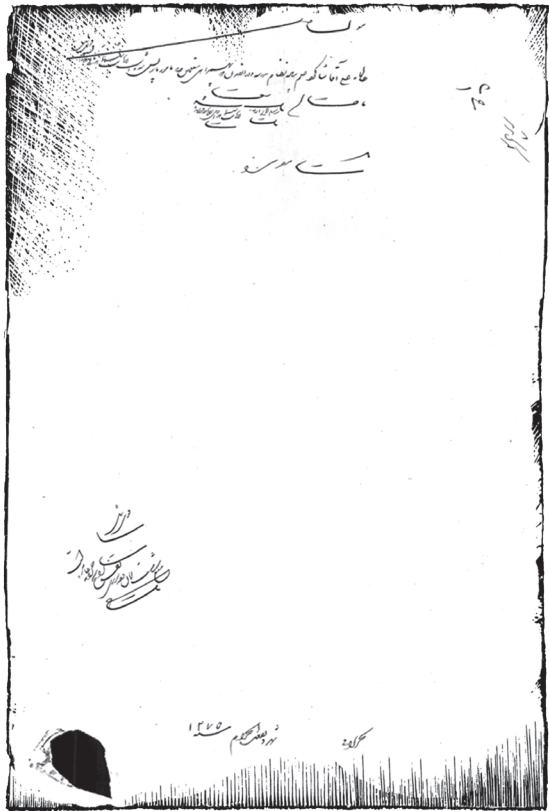
مواجه عالیجاه علی آقا شاگرد علم پیاده نظام مدرسه دارالفنون که به همراهی متعلمین جدید مامور پاریس شده است از بابت ششماهه ثانی هذه السنه قوی ٹیل: ۱۵۰ تومان [منتهای] ۹۰ تومان: رسوم تومانی ۲ هزار دینار: ۳۰ تومان- از بابت ششماهه اول برات صادرشده: ۶۰ تومان- باقیمانده: ۶۰ تومان مقررأ سنه قوی ٹیل؛ ۶۰ تومان- مبلغ شصت تومان وجه تبریزی نقد رایج خزانه عامره است- [نصف]: ۳۰ تومان

تحریرأ شهر ذیقعه الحرام سنه ۱۲۷۵.
[مهر کشیده شده]: نشان شیر و خورشید

[یادداشت حاشیه]: گمرک تبریز صحیح است.

[مهر ظهر برات]: ۱. وزیر دول خارجه.

۲. عبده اسمعیل ابن محمد (ساکما، شناسه ۱۸۴۹/۲۱۰).

منابع

۱. اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
۲. فراهانی، حسن (۱۳۸۵). روزشمار تاریخ معاصر ایران، جلد ۱، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
۳. اعتماد السلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۶۳). تاریخ منتظم ناصری، جلد ۳، تهران: دنیای کتاب.
۴. خورموجی، محمدجعفر بن محمدعلی (۱۳۴۴). تاریخ قاجار، حقایق الاخبار ناصری، جلد ۲، تهران: زوار.
۵. هدایت، مهدیقلی (۱۳۸۵). خاطرات و خطرات، تهران: زوار.
۶. دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). حیات یحیی، جلد ۱، تهران: غطار.
۷. آلمانی، هانری رنه د. (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری، تهران: امیرکبیر.
۸. کرزن، جرج (۱۳۵۰). ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.